

B I B Λ Ι Ο Κ Ρ Ι Σ Ι Α Ι

ANTOINETTE MANN PATERSON, **The infinite worlds of Giordano Bruno**. Springfield, Illinois, USA 1970 ("Εκδ. Charles C. Thomas, American Lecture Series) σσ. 227. Price Doll. 14,50.

Μέχρι σήμερον ἡ προσωπικότης καὶ τὸ ἔργον τοῦ Giordano Bruno, τοῦ περιφήμου Ἰταλοῦ φιλοσόφου τῆς Ἀναγεννήσεως (1548—1600), ἔχουν ὀλίγον σχετικῶς ἀπασχολήσει τὴν φιλοσοφικὴν σκέψιν. Ὁ Bruno βεβαίως δὲν ἔχει παύσει ποτὲ νὰ ἀναφέρεται ὡς ὁ κατ' ἔξοχὴν ἐκπρόσωπος τοῦ «πανθειστικοῦ»—ὅπως συνήθως χαρακτηρίζεται—πνεύματος τῆς Ἀναγεννήσεως, ἡ δὲ εἰς θάνατον καταδίκη του ὑπὸ τοῦ δικαστηρίου τῆς Ἱερᾶς Ἐξετάσεως—καταδίκη, τὴν ὁποίαν ὁ ἴδιος ἐπέσυρε διὰ τῆς ἀνδροπρεποῦς ἐμμονῆς του εἰς τὰς φιλοσοφικὰς πεποιθήσεις του—τὸν ἔχει καταστήσει ἐσαεὶ τὸ σύμβολον μιᾶς ἐναντίον τῆς τυραννικῆς αὐθεντίας ἀγωνιζομένης φιλελευθέρας καὶ προοδευτικῆς ἀνθρωπότητος. Ἐν τούτοις, ὅπως ἡ συγγραφεὺς τοῦ παρόντος ἔργου παρατηρεῖ, ἐλάχιστα ἔχουν μέχρι σήμερον γίνει διὰ τὴν ἐκτιμηθῆ ἢ φιλοσοφία τοῦ Bruno ὡς μία φιλοσοφικὴ σύνθεσις ὀργανικῶς συντεταγμένη εἰς τὴν σειρὰν τῶν μεγάλων θεωρητικῶν συστημάτων τῆς Εὐρωπαϊκῆς σκέψεως. Τοῦτο ἰσχύει ὄχι μόνον διὰ τὴν Ἀμερικὴν, εἰς τὴν πνευματικὴν παράδοσιν τῆς ὁποίας ἡ συγγραφεὺς προσπαθεῖ νὰ ἐνσωματώσῃ τὴν σκέψιν του, ἀλλὰ καὶ διὰ τὴν Εὐρωπαϊκὴν, εἰδικώτερον, φιλοσοφίαν, ἡ ὁποία ἐξετίμησε μὲν τὸν Bruno ἀνέκαθεν ὡς ἐκπρόσωπον μιᾶς ὠρισμένης ἐποχῆς καὶ νοοτροπίας, ἔκρινεν ὁμως, ἀνεξαιρέτως σχεδόν, ὅτι ἡ ἐποχὴ αὐτῆ—ἡ Ἀναγέννησις—δὲν εἶχεν ὠριμάσει εἰσέτι ἀρκετά, ὥστε τὰ φιλοσοφήματά της νὰ δύνανται νὰ θεωρηθῶν ὅτι ὑπερέβησαν τὸ στάδιον τῶν ἀπλῶν φιλοσοφικῶν (ὀσονδήποτε μεγαλοφυῶν) ἐπινοιῶν καὶ ἐνοράσεων. Ἡ Εὐρωπαϊκὴ φιλοσοφία ἀρχίζει ἀπὸ τὸν Καρτέσιον, εἰς τὸν ὁποῖον τὸ πρῶτον, ὅπως τονίζεται, ἀπαντᾷ συστηματικῶς, ἠλεγμένη, ἐπιστημονικὴ φιλοσοφικὴ ἀναζήτησις.

Διὰ τὴν κλωνισθῆ ἢ ἐπικρατοῦσα αὐτῆ ἀντίληψις χρειάζεται, ὑποστηρίζει ὀρθῶς ἡ συγγραφεὺς, πρωτίστως μία ἀκριβὴς κατὰ τὸ δυνατόν ἀνάλυσις τῆς φιλοσοφίας τοῦ Bruno ἐκκινουσα ἀπὸ τὴν μελέτην τῶν ἔργων του καὶ ἀποκαθιστῶσα τὴν φιλοσοφίαν αὐτὴν κατὰ τὴν ἐσωτερικὴν της δομὴν. Οὕτω, εἰς τὸ ἔργον της ἡ

συγγραφεὺς διακρίνει τὸ σύστημα τοῦ Ἰταλοῦ φιλοσόφου (α') εἰς τὴν κοσμολογίαν του (σσ. 9—49), περιέχουσαν τὴν περὶ ὄντος καὶ κόσμου διδασκαλίαν, (β') εἰς τὴν γνωσιολογίαν του (σσ. 50—109), ἐξαρτωμένην στενῶς ἀπὸ τὴν πρώτῃν· καὶ (γ') εἰς τὴν θεωρίαν αὐτοῦ περὶ ἀρετῆς, τ.ἔ. τὴν ἠθικὴν του (σσ. 110—163). Ἀκολουθοῦν ἐν παραρτήματι φωτοτυπίαι, ἐκ τῆς ἐκδόσεως τῶν ἔργων τοῦ Toland, ἐπιστολῶν ἀνταλλαγείσων κατὰ τὰ ἔτη 1709—1710 μεταξὺ αὐτοῦ καὶ τοῦ Leibniz, εἰς τὰς ὁποίας γίνεται μνεῖα τοῦ ἔργου καὶ τῆς φιλοσοφίας τοῦ Bruno, τὸ ὑπὸ τοῦ Ἄγγλου ποιητοῦ Swinburne ἀπαγγελθὲν τὸ 1889 πρὸς τιμὴν τοῦ «φιλοσόφου καὶ μάρτυρος» ποίημα, τέλος δὲ μία σύνοψις τῶν κατὰ τοῦ Bruno διατυπωθεισῶν καταγγελιῶν ἐνώπιον τοῦ δικαστηρίου τῆς Ἱερᾶς Ἐξετάσεως. Τὸ ἔργον κλείει μὲ μίαν πλουσιωτάτην περὶ Bruno βιβλιογραφίαν, περιέχουσαν καὶ ἀπάσας τὰς νεωτάτας μελέτας περὶ αὐτοῦ, πολῦτιμον δέ, ἐπομένως, διὰ κάθε μεταγενέστερον ἐρευνητὴν.

Ἡ σημασία τοῦ Bruno, ὑποστηρίζει ἡ συγγραφεὺς, καθίσταται προφανῆς, ἐὰν ληφθῇ ὑπ' ὄψιν, ὅτι οὗτος εἶνε ὁ πρῶτος ὁ ὁποῖος μετέφερεν εἰς τὴν φιλοσοφίαν τὴν καλουμένην «Κοπερνίκειον ἀντιστροφὴν», τὴν θεωρίαν δηλ. διὰ τῆς ὁποίας τὸ παλαιόν, γεωκεντρικὸν κοσμοεἶδωλον τοῦ Πτολεμαίου ἀνετράπη καὶ ἡ γῆ ἔπαυσε πλέον νὰ ἀποτελῇ διὰ τὸν νεώτερον ἄνθρωπον τὸ κέντρον τοῦ σύμπαντος. Αἱ φιλοσοφικαὶ συνέπειαι τῆς νέας αὐτῆς θεωρίας, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν βραδεῖαν σχετικῶς ἀποδοχὴν καὶ ἐπαλήθευσιν αὐτῆς ὑπὸ τῆς νεωτέρας ἀστρονομίας, ἔγιναν ὑπὸ τοῦ Bruno ἀμέσως ἀντιληπταί, ἡ δὲ σημασία των διὰ τὴν ἐρμηνείαν τοῦ κόσμου καὶ τοῦ ἀνθρώπου ἀνεπτύχθη ὑπ' αὐτοῦ μὲ καταπληκτικὴν ὄντως διεισδυτικότητα. Ἄν ἡ γῆ, λέγει ὁ Bruno, δὲν εἶνε τὸ κέντρον τοῦ σύμπαντος, τότε καὶ ὁ ἥλιος δὲν εἶνε εἰμὴ ἓνας μόνον ἀστὴρ μεταξὺ ἄλλων, ἐν γένει δὲ τὸ ὅλον «κλειστὸν» κοσμοεἶδωλον τῶν ἐπαλλήλων οὐρανίων σφαιρῶν καταπίπτει. Τὸ σύμπαν εἶνε «ἄπειρον», «ἀνοικτόν», μὲ ἄπειρα οὐράνια σώματα («κόσμους»), ἕκαστον τῶν ὁποίων ἔχει τὸ ἰδικόν του κέντρον ὑπάρξεως, ἀπὸ τοῦ ὁποίου κινεῖται καὶ σχετίζεται πρὸς ὅλα τὰ ἄλλα. Ἡ γνῶσις εἶνε ἡ σχέσις καὶ κίνησις, διὰ τῆς ὁποίας, ἐκκινῶν ἕκαστος ἄνθρωπος (μία μεταξὺ τῶν ἀπέιρων ὑπάρξεων τοῦ σύμπαντος) ἀπὸ τὴν ἰδικὴν του αἰσθητὴν—ὕλικὴν ἀτομικότητα, διευθύνει ταύτην, διὰ τῆς γνώσεως τῶν ἄλλων, γειτονικῶν πρὸς αὐτὴν ἀτομικότητων, ἴνα, διὰ τοῦ τρόπου αὐτοῦ, ἐντάξῃ αὐτὴν εἰς ὄλον ἐν καὶ εὐρύτερον πλαίσιον. Ἡ γνῶσις εἶνε, λοιπόν, μία ἀέναντος κυκλικὴ κίνησις, διὰ τῆς ὁποίας ἡ ἀτομικὴ ὑπαρξις διευρύνει τὰ ὕλικά της ὄρια καταφάσκουσα τὰς σχέσεις της πρὸς τὰς ἄλλας, τοῦτο δὲ ἐπ' ἄπειρον, ἐφ' ὅσον ἄπειροι εἶνε οἱ «κόσμοι» οἱ περιεχόμενοι εἰς τὸ ἄπειρον σύμπαν. Ἀνάλογος δὲ πρὸς τὴν τοιαύτην ὑφὴν τοῦ σύμπαντος ὡς καὶ τῆς γνωστικῆς

μας δυνάμεως, διὰ τῆς ὁποίας σχετιζόμεθα πρὸς αὐτό, εἶνε καὶ ἡ ὑφὴ τῆς ἠθικῆς μας ζωῆς, προσδιοριζομένη ὡς ἀγαθὴ διὰ τῆς «ἀρετῆς» μας. Ἀρετὴ, κατὰ τὸν Bruno, εἶνε ἡ «ἀνοικτὴ στάσις μας πρὸς τὸν κόσμον», ἡ στάσις δηλ., διὰ τῆς ὁποίας ἀνά πᾶσαν στιγμὴν εἴμεθα ἕτοιμοι νὰ ἐγκαταλείψωμεν τὰς μέχρι πρότινος ἀποδεκτὰς πεποιθήσεις μας χάριν τῶν νέων ἀληθειῶν, τὰς ὁποίας ἡ δυναμικὴ σχέσις μας πρὸς τὸ σύμπαν μᾶς ἀπεκάλυψεν. Ἡ εὐτυχία τοῦ ἀνθρώπου συνίσταται, ἐπομένως, εἰς τὴν ἀρετὴν αὐτήν, διὰ τῆς ὁποίας, πάντοτε πειραματιζόμενοι, πάντοτε πρόθυμοι νὰ ἀναθεωρήσωμεν τὸν κλειστὸν κύκλον τῶν γνώσεων εἰς τὸν ὅποιον ἐκινούμεθα, καταφάσκομεν ὡς τὸ ὀρθὸν ὅτι ἡ διευρυνομένη σχέσις μας πρὸς τὸ ἄπειρον περιβάλλον μας ἐκάστοτε μᾶς ἀποκαλύπτει.

Ἄν ἡ συγγραφεὺς τῆς μελέτης περιορίζετο εἰς μόνην τὴν ἀνωτέρω σκιαγραφηθεῖσαν σύνθεσιν καὶ ἔκθεσιν τῆς φιλοσοφίας τοῦ Bruno, δὲν θὰ ἀπέμενεν εἰς ἡμᾶς ἄλλο ἀπὸ τὴν ἔκφρασιν τῆς εὐγνωμοσύνης μας διὰ τὸ πολῦτιμον τοῦτο βοήθημα πρὸς τὸν μελετητὴν τῆς φιλοσοφικῆς κινήσεως τῆς Ἀναγεννήσεως. Τὸ πρᾶγμα, ἐν τούτοις, δὲν ἔχει οὕτω, ἐφ' ὅσον καταβάλλεται εἰς τὴν μελέτην ἡ προσπάθεια, παραλλήλως χωροῦσα πρὸς τὴν ἀνάλυσιν τοῦ συστήματος, νὰ ἀποτιμηθῇ καὶ ἡ ἀξία τῆς φιλοσοφίας αὐτῆς τόσο καθ' ἑαυτήν, ὅσον καὶ κατὰ τὴν σημασίαν της δι' ἡμᾶς σήμερον. Μία σειρά παρατηρήσεων, ἐπομένως, καθίσταται ἀναγκαία διὰ τὴν ὀλοκλήρωσιν τῆς γενικῆς εἰκόνας τοῦ ἔργου.

Ἐν πρώτοις, πρέπει, φρονῶ, νὰ συμφωνήσωμεν μὲ τὴν συγγραφέα ὡς πρὸς τὴν ἄποψιν ὅτι ὁ Bruno εἶνε πράγματι—καὶ ἰδίῳ δικαίῳ—μία σημαίνουσα ὄντως προσωπικότης εἰς τὴν σειράν τῶν μεγάλων μορφῶν τῆς εὐρωπαϊκῆς φιλοσοφίας. Βεβαίως, ὕστερεϊ ὡς πρὸς τὴν ἀκρίβειαν καὶ νηφαλιότητα, αἱ ὁποῖαι χαρακτηρισρίζουν κατὰ κανόνα τὴν εὐρωπαϊκὴν σκέψιν ἀπὸ τοῦ Καρτεσίου καὶ ἐξῆς. Ἄλλ' ἡ φιλοσοφία εἶνε πράγματι μεγάλη φιλοσοφία ὄχι τόσο διὰ τὰ συγκεκριμένα προσόντα τῆς ἀκριβείας καὶ σαφηνείας της (ὅσονδήποτε πολῦτιμα καὶ ἂν εἶνε ταῦτα), ὅσον διὰ τὴν ἀμεσότητα μὲ τὴν ὁποίαν ἀποδίδει τὴν συγκεκριμένην «διάθεσιν» (Stimmung, mood) τῆς ἐποχῆς, τῆς ὁποίας ἐκφράζει τὸ πνεῦμα. Τὸ εἶναι, παρετήρησεν ὁ M. Heidegger, ἐκφράζεται ἐκάστοτε ὡς «διάθεσις» ἢ διάθεσις, ἐπομένως, εἶνε τὸ πρῶτιστον κριτήριον διὰ τὴν ἀποτίμησιν τῆς σπουδαιότητος ἑνὸς φιλοσοφήματος· εἶνε δὲ ἀναμφισβήτητον, ὅτι οὐδεὶς φιλόσοφος ἐξέφρασε τὴν ἰδιότυπον διάθεσιν τῆς Ἀναγεννήσεως, τὸν ἐνθουσιασμόν της καὶ τὴν κατάφασιν μᾶς ἀπείρους δυνατοτήτας περικλειούσης πραγματικότητος, ὅσον ὁ ἐκ Νόλης φιλόσοφος καὶ μάρτυς.

Τὸ δεύτερον σημεῖον, διατυπούμενον ἤδη ἀποφθεγματικῶς εἰς τὸ ἐξώφυλλον τοῦ βιβλίου, εἶνε ὅτι «ἡ χονδροειδὴς μηχανοκρατία τοῦ 17ου καὶ 18ου αἰ.

εἶνε ἀκατάλληλος νὰ ἀνταποκριθῆ εἰς τὰς ἀπαιτήσεις τῶν συγχρόνων φιλοσοφικῶν, ἐπιστημονικῶν καὶ κοινωνικῶν προβλημάτων», ἐνῶ, ἀντιθέτως, «τὸ μήνυμα τοῦ Bruno εἶνε καταπληκτικὰ σύγχρονον» διότι «δίδει μίαν πλήρως ἱκανοποιητικὴν κατευθυντήριον γραμμὴν εἰς τὴν ἀνάπτυξιν καὶ πειθάρχησιν τῶν κριτικῶς σκεπτομένων ἀνθρώπων εἰς ἕνα κόσμον προκεχωρημένης ἐπιστημονικῆς σκέψεως». Ἐδῶ εἶμαι ὑποχρεωμένος νὰ διαφωνήσω. Πρῶτον διότι αὐτὴ αὕτη ἡ ἔννοια καὶ ἡ μέθοδος τῆς συγχρόνου φυσικομαθηματικῆς ἐπιστήμης ἐθεμελιώθη κατ' ἀπολύτως ἰσχύοντα καὶ διὰ τὸ σήμερον τρόπον ἤδη ὑπὸ τῶν μεγάλων φυσικῶν, μαθηματικῶν καὶ θεωρητικῶν (Γαλιλαίου, Κέπλερ, Καρτεσίου, Leibniz κλπ.) τοῦ 17ου αἰ., δὲν βλέπει δὲ κανεὶς, πῶς ἡ σύγχρονος ἐπιστήμη θὰ παρέβαινε τὰς ἀρχὰς αὐτάς, ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ὑποίων ἐργάζεται καὶ σήμερον ἔτι, χωρὶς νὰ καταργήσῃ τὸν ἴδιον τὸν ἑαυτὸν της : ὅχι ἡ «ἀνθρωπιστικὴ» ἐποχὴ τῆς Ἀναγεννήσεως, ἀλλ' ἡ «ἀντιδραστηκὴ», ἀπολυταρχικὴ ἐποχὴ τοῦ Baroque ἐγέννησε τὸ νηφάλιον πνεῦμα τὸ ἀπαραίτητον διὰ τὴν γένεσιν καὶ ἀνάπτυξιν τῶν φυσικομαθηματικῶν ἐπιστημῶν· ὁ Καρτέσιος ἦτο ὁ μαθητὴς τῶν Ἰησουϊτῶν. Δεύτερον, διότι ἡ σύγχρονος τεχνικὴ, ὡς καὶ ἡ ἐπ' αὐτῆς στηριζομένη καταναλωτικὴ κοινωνία, διέπεται μὲν πράγματι ἀπὸ τὸ ἰδεῶδες τοῦ «ἀνθρωπισμοῦ», τῆς ἀκράτου πίστεως εἰς τὸν ἄνθρωπον, τὸ ὁποῖον ἐπεκράτησε κατὰ τὴν Ἀναγέννησιν, τὸ ἰδεῶδες ὅμως αὐτὸ κινεῖται πάντοτε ἐντὸς τοῦ ὀρίζοντος καὶ ἐπὶ τοῦ θεμελίου τῶν φιλοσοφικῶν, ἐπιστημονικῶν καὶ ἠθικο-θρησκευτικῶν ἀξιών, τὰς ὁποίας ἡ Εὐρώπη ἐσφυρηλάτησε ἀκριβῶς κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς κατὰ τῆς Ἀναγεννήσεως ἀντιδράσεως. Ἐφ' ὅσον λησμονῆ τοῦτο—ὅπως πράγματι σήμερον φαίνεται νὰ συμβαίνει—, πορεύεται πλέον εἰς τὸ κενόν, ἤδη δὲ γίνονται αἰσθητὰ τὰ σημεῖα τῆς ἀμψεως τοῦ ἐνθουσιασμοῦ διὰ τὴν τεχνικὴν καὶ τὴν δυνατότητα αὐτῆς νὰ ἐπιλύσῃ τὸ πρόβλημα τῆς ἀνθρωπίνης, ὅχι πλέον προόδου, ἀλλὰ καὶ ἀπλῆς ἔτι ἐπιβιώσεως. Ἡ ἀχαλίνωτος τεχνικὴ πρόοδος καταστρέφει, ἀντὶ νὰ βελτιώσῃ, τὰς συνθήκας διαβιώσεως τοῦ ἀνθρώπου καὶ κατὰ τοῦτο, νομίζω, τὸ πνεῦμα τοῦ Bruno,—τὸ πνεῦμα τῆς ἐνθουσιώδους πίστεως εἰς τὰς ἀπείρους δυνατότητας ἀναπτύξεως τοῦ ἀνθρώπου—, ἀρχίζει πάλιν εἰς τὴν ἐποχὴν μας νὰ ὑποχωρῇ, ὅπως καὶ εἰς τοὺς χρόνους, κατὰ τοὺς ὁποίους ἡ Ἀντιμεταρρύθμισις ἔθεσε τέρμα εἰς τὴν Ἀναγέννησιν καί, παρεπιπτόντως, καὶ εἰς τὴν ζωὴν τοῦ χαρακτηριστικωτέρου της ἐκφραστοῦ.